

ביא"ע. לק"י.

וַיֹּאמֶר הָבִי הַמִּטְפַּחַת אֲשֶׁר-עָלֶיךָ (וַאֲמַר הָבִי סוּדְרָא דְעָלֶךָ)

גלוי ראש לנשים בזמן הזה

זמן רב עלה במחשבתי לכתוב מאמר שלם עם כל דבריהם ועוד הרבה מקורות באנגלית לטובת בנות ישראל שאינן מכירות לשון חכמים ורוצות לדעת האם יש היתר כי "חיוב" זה קשה להן כספחת אין להן מנוח. ובעזרת השי"ת נעשה את זה בעתיד אם המקום יניח לי ונצליח. אבל מ"מ בינתיים ראיתי שיש צורך גדול לכתוב את תשובה זאת מאחר שהרבה שואלים על זה. וביקשתי בקשה גדולה מכמה חכמים ורבנים גדולים שיצטרפו אליי בזה להגן בעדי ובעד נשים כשרות וצנועות הנוהגות ללכת בראש גלוי.

רק אציין לפני שאגיע לתוכן העניינים גם דברי הרב בן איש חי ז"ל שאר בשר משפחת סבי ז"ל. כתב הרב בספרו לנשים, שהוא ספר הלכה למעשה ומוסר והדרכה בלשון ערבית המדוברת שהיה בבגדאד אצל היהודים, ושמו כתאב קאנון אל נסא, ושם כתב טענותיהן של נשים בבגדאד ותמצית דבריו שם הוא שטענו שכבר אין המנהג במקומם שהנשים יכסו ראשיהן ולכן אין בזה שום פריצות. וכתב הרב על זה מסקנה בזה"ל, האדא כלאמהום. אלדי יגאוובון עלא האדה מסלכהום. ומא ענדנא גוואב נגרח להאדא גוואבהום. ותרגמתי אני את הדברים האלה: "זה דבורם אשר ישיבו על

שאלה. האם אישה נשואה (או פנויה) עוברת על ההלכה אם היא הולכת בחוץ ברה"ר בלי כיסוי ראש ושערות בזמן הזה?

תשובה. כבר ענה לשאלה זאת הרב הגדול רבינו יוסף משאש ז"ל באוצר המכתבים סימן א'תתפ"ד והתיר. וגם ענה בקיצור בשו"ת מים חיים ח"א סימן ק"י על השאלה "על מה סמכו נשי שוחטים ובודקים גם נשי דיינים לגלות ראשן וכו'" והתיר, ואף רבינו משה מלכה ז"ל בספרו שו"ת והשיב משה סימן ל"ד ענה למי ששאל אם אפשר לסמוך על מש"כ חכם היו"ם בתשובתו והשיב שחכם היו"ם צדק בדבריו ואף הוסיף כמה ראיות. ויש לכל זה יסוד בדברי הגאון מהר"ם נ' אלאשקר ז"ל בתשובותיו סימן ל"ה.

ואף שכבר קדמו לי שלושה גדולי עולם אלו, ראיתי שהניחו כמה שורות ריקות בתורתם ובאתי רק להשלים את העניין ולהכשיר את הספר תורה ולחזק את דבריהם ולכן לא אחזור על כל דבריהם כאן ורק אעיר ואוסיף במה שיש להעיר ולהוסיף. ועוד ראיתי לנכון להגן על דבריהם נגד המלעיגים המשיגים. אבל להשיג השגות סתם נגד המלעיגים לא באתי כי אין זה דרכינו לדידן בני הספרדים. ובאמת כבר לפני

מנהגם [או "דרכם"] זו [כלומר, שאומרות להגן על מנהגן לא לכסות ראשיהן], ואין לנו תשובה לבטל תשובתם זו". כלומר, יש להם טענה הלכתית חזקה ולא היה לו להרב בא"ח תשובה נגד הטענה כמו שהודה הרב. ואני אומר שטענה זאת נכונה לאור מש"כ מהר"ם ו' אלאשקר, עיי"ש. אלא שהמוצפי אשר בשם רב יכונה שתרגם את ספרו של הרב בן איש חי לעברית (ומשם תרגמו אותו לעוד לשונות) בשם "חוקי נשים" (מלבד זה שהתרגום היותר מדויק הוא משפט הנשים), שלח ידו בשאינו שלו והעז לגעת בדברי הרב והשמיט את דבריו שציטטנו ושתרגמנו, וכבר העיר על זה ידידי חכם יעקב ששון נר"ו במאמר באנגלית וגם הוא מכיר בלשון הערבי.

ועוד אציין שרבים טוענים ובטעות שהרב היו"ם רק כתב דבריו כלימוד זכות בלבד ולא התכוון שיסמכו על דבריו לכתחילה או אפילו בדיעבד. וזה אינו. למרות שכתב בראש דבריו באוצר המכתבים ש"ובכן נתתי לבי ללמד עליהם זכות", הוא המשיך לכתוב שם "ובגשתי לחפש בדברי הפוסקי" רק חומרא על חומרא ואסור על אסור, ובכן אמרתי אשא דעי למרחוק לשאוב מן המקור, משנה וגמרא ונושאי כליהם הנמצאים לפני ... והודות לאל כי מצאנו הרבה פתחים למקום ליכנס בו בהיתר ולא באסור, והם" וכו'. ודברים אלו אינם ענין של לימוד זכות אלא היתר ממש. וגם מכל המכתב ברור שכך הוא סובר באמת, ולא רק כדי ללמד זכות (ואגב אציין שבסוף מכתבו כתב בין היתר שיש לו הרבה מה להאריך בזה ואין הפנאי מסכים,

וראיתי אני הדל והקטן לסיים את עבודתו בעזרת הבורא חונן דעת). ובתשובתו במים חיים שכתב אח"כ לא הזכיר מאומה מעניין לימוד זכות אלא כתב בפירוש (שאף הטוענים האלו שכנראה אינם יודעים לקרות אלא מה שמתאים עם עמדתם המחמירה לא יכולים להכחיש), ש"ולכן **פקע אסורא מגלוי הראש בזה"ז** וכבר כתבתי על זה פסק ארוך בתשובותי לאבה"ע בס"ד" ומזה רואים שאף בתשובתו באוצר המכתבים לא התכוון הרב היו"ם רק ללמוד זכות, אלא להתיר ממש ואפילו לכתחילה. ובשו"ת והשיב משה, הרב משה מלכה כתב "ראיתי שצדק הגאון [היו"ם]" ועוד ש"מעתה קמו ועמדו דברי הגאון מהר"ם [אלאשקר] זלה"ה שהדבר תלוי רק במנהג וכל שאנשי העיר כולן נהגו לגלות אין בזה משום הרהור". ואף שהתלונן הרב על מצב הצניעות "והלואי שיהיה הדבר נשאר בגלוי שערות ולא יתפשט גם למקומות המכוסים שלדברי הכל יש בהם משום ערוה" לא כתב שיש איסור בזה ולא כתב אין בזה אלא לימוד זכות בלבד.

ועכשיו אחל לדבר במה שרציתי. כבר הוכיחו רבים ששער באשה ערוה נאמר רק לגבי קריאת שמע. והאריכו בזה במאוד מאוד. ואם היה דבר זה בכל זמן וכל מקום, היינו רואים שיכתבו כל המחברים והחכמים שיש איסור לקרות קריאת שמע לפני אשה פנויה בעל אין לה שאין נוהגות לכסות את השער היום, ולא מצינו כן. אלא מאחר שהן רגילות לא לכסות שערותיהן, אין איסור לקרות לפניהן. ופסק מר"ן באו"ח סימן ע"ה ס"ב "שער של אשה

שדרכה לכסותו אסור לקרות כנגדו¹ וזה ברור. וראיתי שהמאירי כתב כן על ברכות דף כ"ד ע"א בז"ל, "ושער באשה הראוי להתכסות ... ערוה לענין ק"ש, ובלבד במה שאין רגיל בה ... וכן כתבו אחרוני הרבנים ששער הבתולות אע"פ שכלו מגולה מותר". אלא שמפני מה הביאו הרבה הלכה זאת כאילו היא שייכת לעניינינו וזה אינו. כי ענין קריאת שמע אינו קשור לחיוב נשים לא לצאת בראש מגולה שהרי לפי הסוגיא ערוה זאת אסורה אף לבעלה כמו שציין מור"ם שם. ואפילו ברשות היחיד בשעה שהוא קורא קריאת שמע. ולכן אין בזה משום צניעות להאשה שהרי היא מותרת ללכת בלי כיסוי בביתה אלא שיש בזה משום הרהור להבעל כשהוא קורא. (ואין אפילו מדת חסידות או מעלה לה לכסות את ראשה תוך ביתה וכפי שפירש הרב היו"ם מעשה דקמחית (בבלי יומא מ"ז ע"א) במכתבו באוצר המכתבים, שהחכמים דחו טענתה שזכתה מפני שלא ראו קורות ביתה וכו' באמירתם ש"הרבה עשו כן ולא הועילו", עיי"ש. והמפרשים שראו במעשה זאת כאילו היא זכתה במה שזכתה ש"שבעה בנים היו לה לקמחית וכולן שמשו בכהונה גדולה" מפני שלא ראו קורות ביתה וכו' הוציאו את דברי הגמרא מפשרות, ומ"מ ובכל מקום אין למדין הלכה מדברי אגדה (עיי"ן במבוא התלמוד לר"ש הנגיד ובעוד הרבה מקומות)). וכך משמע ממה שאמרו ש"קול באשה ערוה" (ואין בזה רק שירה וזמירה ולא כמו שכתבו המחבר ומור"ם, אלא אפי' דיבור ממש כפי פשטות התלמוד בברכות דף כ"ד ע"א ורמב"ם בהלכות איסורי

ביאה פרק כ"א ה"ב,¹ והריטב"א שם הביא הדעה שרק בקול זמר נאמר כ"ש אומרים" בלבד ונראה מזה שאין דעתו כן, ואפי' להרשב"א קול דבורה של אשה אחרת מאשתו אסורה (אבל לא של אשתו), עיי"ש. וזה ברור מאחר שהדיבור יפחית מכוונתו בקריאת שמע. ולנו אין אלא ההלכה שקבעו חז"ל ורב אשי ורבינא סוף הוראה (בבא מציעא דף פ"ו ע"א, ועיי"ן באגרת רב שרירא גאון (בעריכת דוד מצגר, מכון נוה אשר ירושלים שנת תשנ"ה) אות ע"ח (עמ' מ"ח), אות ע"ט (עמ' מ"ח), אות ק"ה (עמ' ס"ה), ועוד שם בענין סוף הוראה) ואין לנו להוסיף על דבריהם ולא ליגרע מדבריהם, כי "וזוה התלמוד שלנו הלכה למעשה הוא שלא נכתב אלא לאחר עיון ודקדוק בכמה דורות ולאחר כמה מהדורי וכאילו אמרו לנו בו הלכה למעשה הוא שהרי לעשות בו מעשה כתבוהו" (חדושי הר"י מיגאש ווארשא תרמ"ג – 1883, על בבא בתרא דף ק"ל עמוד ב', וכן דברים ממש דומים במבוא לתלמוד לר"י עקנין עמ' ה' בדפוס ברעסלויא תרל"ב – 1872, "וזוה התלמוד שלנו הלכה למעשה הוא, שהרי לעשות בו כתבוהו"). ולכן גם כל קול

¹ אלא ששם לא מדובר בשעת קריאת שמע אלא בקול ערוה בכלל. והרי"ף כידוע לא הביא מאומה מענין ערוה בקריאת שמע מגמרא זאת להלכה בכלל, ואולי הרמב"ם הסכים לזה. אבל אין בכל זה סתירה לדברינו כאן, כי אם אכן נכון הדבר שאין בזה הלכה בקריאת שמע, ממ"נ וק"ו אין סוגיא זאת שייכת לעניינינו שהוא כיסוי ראש לנשים. ובפרט שההלכה באיסורי ביאה מטילה חובה על האיש לא לשמוע לקולה של ערוה, ואינה מחייבת אותה לא לכסות שעה ולא להשמיע קולה אפילו בשירה, ועליו להתרחק ולא לפרוק עול חובותיו ולשים עול זה בקפדנות בלתי מוצדקת או הלכתית על האשה כמו שהרבה חוטאים עושים היום. ומהר"מ נ' אלאשקר ז"ל בתחילת תשובתו כתב שאולי דעת הרמב"ם היא שרק טפח באישה (גם אשתו) ערוה בזמן קריאת שמע, והשאר ערוה (באחרות) תמיד, עיי"ש.

באשה ערוה). ועוד יש ראייה מהסוגיא בקידושין דף ע' ע"א וב', שהביאו ענין קול באשה ערוה בהקשר לשאלת שלום האשה, ואין בשאלת שלום שום שירה אלא דיבור בלבד. ואם סוגייתנו בברכות היה שייך לצניעות שלה בכל זמן וכל מקום, היה אסור לה לדבר בפני כל איש חוץ מבעלה וגם היום יהיה אסור וזה אינו (וגם הסוגיא בקידושין היא לגבי שאלת שלום בלבד). אלא רק בפני בעלה כשהוא קורא קריאת שמע. אלא כמו שאסור לנו לקרות בפני ערוה ממש, כלומר מישהי ערומה בגדים אין לה, כך דברים האלה הם כערוה שאסור לנו לקרות ק"ש לפנייהם. וגם הרב מהר"ם נ' אלאשקר ועוד הביא דברי רבינו הא"י גאון בתשובה שעניין קול באשה ערוה הוא לגבי קריאת שמע בלבד, אלא שלע"ע לא מצאתי תשובת רבינו הא"י גאון לעיין בתוכן דבריו.

ולכן אין לנו להתעסק בסוגיא זאת כי אם לשלול שייכותה לעניינינו. וכבר האריכו בזה החכמים הנ"ל. לא באתי אלא להאריך ולהסביר את הסוגיא במסכת כתובות דף ע"ב ע"א. כי השאירו החכמים הנ"ל פתח למשיגים ע"פ הסוגיא בכתובות. והשועלים קטנים מחבלי הכרם מלעיגים ואומרים שאף אם אין איסור של צניעות בימינו כמו שכתבו רבים והוא ע"פ העובדה שצניעות היא תלויה לפי מנהג (תרבות) הזמן והמקום, מ"מ יש איסור דאורייתא בכל מקום ובכל זמן ע"פ מש"כ בכתובות.

והסוגיא השייכת לעניינינו מתחילה במטבע שטבעו חכמינו חכמי המשנה במסכת כתובות פ"ז ה"ו והבאתי דבריהם כאן ע"פ נוסח הרמב"ם: "אלו יוצאות שלא בכתובה - העוברת על דת משה, ויהודית. איזו היא דת משה? מאכילתו - שאינו מעושר, ומשמשתו - נידה, ולא קוצה לה - חלה, ונודרת - ואינה מקיימת. איזו היא דת יהודית? יוצאה - וראשה פרוע, וטווה - בשוק, ומדברת - עם כל אדם. אבא שאול אומר: אף המקללת יולדיו - בפניו. רבי טרפון אומר: אף הקולנית." דת יהודית היא "שנהגו בנות ישראל ואע"ג דלא כתיבא" כפי שפירש רש"י, והובא דבריו בתוספות יום טוב. ובגמרא שם דף ע"ב ע"א - ע"ב: "ואיזוהי דת יהודית יוצאה וראשה פרוע: ראשה פרוע דאורייתא היא דכתיב (במדבר ה, יח) ופרע את ראש האשה ותנא דבי רבי ישמעאל אזהרה לבנות ישראל שלא יצאו בפרוע ראש דאורייתא קלתה שפיר דמי דת יהודית אפילו קלתה נמי אסור אמר רבי אסי אמר ר' יוחנן קלתה אין בה משום פרוע ראש הוי בה רבי זירא היכא אילימא בשוק דת יהודית היא ואלא בחצר אם כן לא הנחת בת לאברהם אבינו שיושבת תחת בעלה אמר אביי ואיתימא רב כהנא מחצר לחצר ודרך מבוי:" ובריי"ף שם (ויש לדייק הרבה בדבריו מאחר שמובן מתוכו שגירסתו שונה בכמה דברים מגרסת התלמוד דפוס ווילנא): "אי זו היא דת יהודית יוצאה וראשה פרוע ראשה פרוע דאורייתא היא דכתיב (במדבר, ה) ופרע את ראש האשה ואמר רבי ישמעאל אזהרה לבנות ישראל שלא תצאנה בפריעת ראש א"ר יהודה

אמר שמואל בקלתה דאורייתא קלתה שפיר דמי דת יהודית אפילו קלתה נמי אסור א"ר אסי א"ר יוחנן קלתה אין בה משום פריעת ראש אמר אביי ואיתימא רב כהנא מחצר לחצר ודרך מבוי:"

לרבי ישמעאל אף שיש "אזהרה", אין זה אלא אסמכתא שהרי ה"אסמכתא, אין דרך הש"ס לדקדק בה ולמימר רבי וכו' ורבנן וכו' וכדדייק עליה הש"ס דרשה גמורה היא" (יד מלאכי כללי התלמוד כללי האל"ף י"ט בשם תוספות). ובפרט כי פשט הפסוק ב"ופרע את ראש האשה" הוא המצווה לסתור את שיערה דהיינו מקליעתו (עי' בשו"ת מים חיים הנ"ל) והוא לפי מש"כ במשנה סוטה פ"א ה"ה, "אם אמרה: טמאה אני, שוברת כתובתה - ויוצאה. אם אמרה: טהורה אני, מעלין אותה - לשערי המזרח, ולשער ניקנור, ששם משקין - את הסוטות, ומטהרין - את היולדות, ומטהרין - את המצורעין. וכוהן - אוחז בבגדיה, אם נקרעו - נקרעו, ואם נפרמו - נפרמו, עד שהוא מגלה - את ליבה, וסותר - את שיערה. רבי יהודה אומר: אם היה ליבה נאה - לא היה מגלה, ואם היה שיערה נאה - לא היה סותרו." ובפירוש הרמב"ם שם, "וסותר אם שיערה - שיתיר גדילי שער ראשה, ויפרוש אותם." ורש"י בבבלי דף ז' פירש, "וסותר את שיערה - מקליעתו ולקמן יליף לה." וכן הוא ברש"י על החומש להפסוק במדבר פ"ה פ"ח, "סותר את קליעת שיערה כדי לבזותה." ועוד, לפי מש"כ בגמרא לפי גירסת הרי"ף (וגם לפי הווילנא אין סתירה),

ש"ואמר רבי ישמעאל אזהרה לבנות ישראל שלא תצאנה בפריעת ראש" שאין איסור בדבר רק אזהרה בעלמא, ויש לחלק בין תיבת "לא" ל"אין" או "אסור" כמו שהארכתי במקום אחר. מ"מ אצטט כאן כמה ראיות משם לטובת הקורא.

(בסוף תלמוד בבלי מסכת קידושין כתוב במשנה, "ולא ילמד אדם את בנו אומנות הנשים". והגמ' מביא, "תנו רבנן כל שעסקו עם הנשים סורו רע כגון הצורפים והסריקים והנקורות והרוכלין והגרדיים והספרים והכובסים והגרע והבלן והבורסקי" ומיד ממשיך הגמרא בדיון אחר ואומר, "אין מעמידים מהם לא מלך ולא כהן גדול." ורק הדבר האחרון מובא להלכה, שיש איסור בדבר, ברמב"ם פ"א ה"ו מהלכות מלכים. ואף על פי שחז"ל הזהירו שלא ילמד את בנו להיות צורף או סריק או בורסקי וכו', מ"מ אין מי שמביא שיש איסור בדבר, לא בראשונים ולא באחרונים והוא משום שכתוב "לא" ולא "אין", אבל בההלכה מיד אחרי כן כתוב "אין". ויש ראייה מופתית מהגמרא עצמה שלא התכוונו לאסור מלאכות אלו, ממש"כ לקמן והביא מהברייתא, "אי אפשר לעולם בלא בסם ובלא בורסקי אשרי מי שאומנותו בסם ואוי לו מי שאומנותו בורסקי" אכן ברור לנו שהוא אזהרה והמלצה ואין איסור בדבר, ולכן אמרו "לא ילמד אדם את בנו אומנות הנשים". ומזה ברור שאי אפשר לפרש שיש איסור כשאמרו "לא". וכן יש ראייה ממש"כ במסכת מגילה דף כ"ג עמוד א', "תנו רבנן: הכל עולין למנין שבעה, ואפילו קטן ואפילו אשה. אבל אמרו חכמים: אשה לא תקרא בתורה, מפני כבוד צבור." וכן פסק המחבר בשו"ע או"ח סימן רפ"ב סעיף ג', "הכל עולים למנין שבעה אפילו אשה וקטן שיודע למי מברכין אבל אמרו חכמים אשה לא

תקרא בצבור מפני כבוד הצבור". ויש הרבה שחשבו שיש כאן איסור מפני כבוד הציבור, אבל אין כאן איסור כלל אלא אזהרה וחומרא בלבד. והראיה לכך היא מדברי המחבר עצמו בבית יוסף לאורח חיים סימן קל"ה: "ור"י כ' עיר שכולה כהנים ואין שם כי אם שנים או שלשה ישראלים לא יקראו כהנים להשלים למנין שבעה ועיר שכולה כהנים ואין בה ישראל כלל נראה לי דכהן קורא פעמים ושוב יקראו נשים דהכל עולין למנין שבעה ואפילו קטן ועבד ואשה ועיר שכולה כהנים ואין בה ישראל כלל ולא נשים ולא קטן לא יקראו בתורה כלל וכ"כ בהגהות מיימוניות בשם הר"ם וכ"כ המרדכי בפרק הניזקין בשם הר"ם ג"כ" ועיי"ש כל האריכות. ואם היה איסור בדברי חז"ל בזה שאמרו "אבל אמרו חכמים: אשה לא תקרא בתורה, מפני כבוד צבור", לא יהיה תיקון זה מותר או מועיל אפילו בעיר שכולה כהנים, והיה להם לא לקרות כלל כדין אם היה שם רק כהנים גברים בלבד, ועיי"ש. וכן כתב בבית יוסף לאורח סימן רפ"ב, בז"ל: "וכתב הרד"א בתפלת החול גבי עיר שכולה כהנים דנראה מדברי הר"ם שאם יש נשים או קטנים דכהן קורא פעמים ושוב יקראו נשים או קטנים שהכל משלימין למנין ז' ע"כ וכ"כ ר"י ובסי' קל"ה כתבתי בשם הרוקח שאין קטן מצטרף לג' ולפי דבריו נראה דלז' נמי אינו עולה אלא אחר שקראו ג' והר"ן כתב הכל עולין למנין ז' ואפי' קטן פי' עולין להשלים קאמר ולא שיהיו כולם קטנים ולא נשים דכיון דלאו בני חיובא נינהו לא מפקי לגמרי ולפום עיקר דינא נמי שאינו מברך אלא הפותח והחותם אשה וקטן אין קורין ראשון ואחרון משום ברכה משום דא"א לקורין האחרים שיצאו בברכתם ומיהו השתא דתקון רבנן שיברכו כולם אשה וקטן קורין אפי' ראשון ואחרון וכיון דקורין ודאי מברכין מידי דהוה אקטן דמפטיר בנביא ומברך ברכת הפטרה עכ"ל:" וברור מדבריו שלדעתו מותר

לנשים לעלות למנין שבעה (לפחות בתנאים מסויימים), כי לא הזכיר מה שאמרו חז"ל אשה לא תעלה וכו' כמקור שאוסר העלייה לתורה כלל, לא בסימן קל"ה ולא בסימן רפ"ב, לא בבית יוסף ולא בשולחן ערוך. וד"ל. חבר אחד האיר עיני והעיר שיש עוד ראיה לכלל זה שקבענו מדברי הרמב"ם במשנה תורה לגבי מי שיושן על ערפו. בהלכות דעות פרק ד', כתב רבינו: "ז [ה] לא יישן אדם לא על פניו, ולא על עורפו, אלא על צידו--בתחילת הלילה על צד שמאל, ובסוף הלילה על צד ימין. ולא יישן סמוך לאכילה, אלא ימתין אחר אכילה כמו שלוש או ארבע שעות. ולא יישן ביום." ובהלכות איסורי ביאה פרק כ"א כתב: "יט וכן אסור לאדם שיקשה עצמו לדעת, או יביא עצמו לידי הרהור; אלא אם יבוא לו הרהור--יסיע ליבו מדברי הבאי והשחתה, ויפנה לדברי תורה שהיא "איילת אהבים, ויעלת חן" (משלי ה, יט). לפיכך אסור לאדם לישן על עורפו ופניו למעלה, עד שיטה מעט כדי שלא יבוא לידי קישוי." אותה דבר ממש יש בשני ההלכות, אלא שבהלכות דעות כתב הרמב"ם בלשון לא ובהלכות איסורי ביאה בלשון אסור. והעיר החבר הנ"ל מה שנראה לו לומר זה שבקשר להלכות דעות שהעניין הוא, ככל הנראה, משום עיכול המאכל, בזה העניין שלא לישון על פניו או על גבו זה רק המלצה. וזה גם שייך לנשים, לכן לא כתב לשון איסור. אבל בהלכות דעות שהוא מדבר על חשש קישוי, וממילא רק לגברים, הוא כותב לשון איסור. ויפה העיר, כי ראיה זאת ראיה מופתית! ועוד יש ראיה מהרב היו"ם ממש"כ באוצר המכתבים חלק ג' מכתב אלף תתטו: "...מ"ן ז"ל בסימן קסט באורח חיים סעיף ב' לא כתב דבר זה בלשון איסור אלא בלשון אזהרה, דהיינו רק חומרא, וזו לשונו: לא יתן לאכול אלא למי שידוע בו שיברך." עיי"ש האריכות. ומה לעשות בדור שאינו יודע לדקדק ולהבין לשון

חכמים. והמקום יכפר בעדנו. וע"ע במה שכתבתי
כבר לתרץ קושיות ולהביא עוד ראיות וכו' בענין זה).

מכאן ניתן לומר דמדאורייתא – אם יש דין
דאורייתא ולא רק אסמכתא כשמדובר במי
שאינה סוטה – האיסור הוא לצאת בראש פרוע
דהיינו בשערות בלתי מסודרים בקליעתם. אלא
שאם היא מכסה אותן אפי' במקצת דהיינו
בקלתה (ומשמע אפילו אם אינם בקליעתם), אין
זה נקרא פרוע אלא שמפני שהמנהג – דהיינו
דת יהודית שנהגו בנות ישראל – יש לכסות את
השערות לגמרי. אבל עצם האיסור משום
הפסוק "ופרע" הוא לצאת בשערות לא
מסודרים בקליעתם ואין בזה עניין של שערות
בגלוי. כי א"כ היה לרבי ישמעאל לומר שלא
תצא בראש גלוי או בשערות מגולים, ובמקום
זה למדנו שאין לצאת בראש מגולה אך ורק
משום המנהג והוא הנקרא דת יהודית. וכן ראינו
בדין מילה ש"מל ולא פרע כאילו לא מל" ופירוש
החיוב שם הוא **לקרוע** את הפריעה. וזה כעין
לסתור את שערותיה. ולכן אין לנו ללמוד
מסוגיא זאת שיש לאשה לכסות את ראשה
מדאורייתא, אלא יש לנו ללמוד שהיא צריכה
לכסות את ראשה משום דת יהודית. ואם גילוי
הראש היה חלק מהמצוה "ופרע", היה
להמשנה בסוטה לכתוב **לגלות ולסתור** ולא
כתב רבינו הקדוש כן אלא לסתור בלבד. וכל
דבריו מדויקים בתכלית הדיוק. ואם היה איסור
דאורייתא, דהיינו לאו מן התורה, למה לא מצינו
בשום מקום שלוקין ע"ז. ואף אם תאמר שזה
לאו שאין בו מעשה, הרי עצם היציאה היא
המעשה כדין המטלטל ברה"ר בשבת. ולא

מצינו אף מכת מרדות. ומזה ראינו שאין איסור
דאורייתא או דרבנן אלא שיש איסור משום דת
יהודית שהיא מנהג בנות ישראל,² ולא מצינו
בשום מקום שלוקין על המנהגות. וישתבח שמו
שהאיר עיני ומצאתי עוד ראייה מופתית שאין
איסור גלוי הראש מדאורייתא, כי על הפסוק
במדבר פ"ה פ"ח מצינו בספרי בהלכה נ"ו
שם, "ופרע את ראש האשה כהן נפנה לאחוריה
ופורעה כדי לקים בה מצות פריעה דברי ר'
ישמעאל, (דבר אחר) לימד על בנות ישראל
שהן מכסות ראשיהן **ואף על פי שאין ראייה**
לדבר זכר לדבר (שמואל ב' י"ג) ותקח תמר

² אף לדעת הרמב"ם בהל' אישות פכ"ד ה"ט(י"א) שראה
בזה איסור משום דת משה, אפשר לתרץ ששם מדובר
באשה שיוצאת בראש פרוע ממש, דהיינו בשערות גלויים
וגם לא מסודרים בקליעה כאילו כבר סותרו אותם הכהן
אצל הסוטה, אבל היוצאת בראש מגולה ואין שערותיה
פרועות אין בזה אלא דת יהודית. ולפי זה יוצא לנו יפה
הבנת הרמב"ם בסוגייתנו שאם לא כן, איך היה יכול
לסתור את המשנה ואת הגמרא כאן, ואף דבריו בפירוש
המשניות. ואין לומר שחזר בו ממה שכתב בפירוש
המשניות, כשיש פירוש שאין בו מחלוקת מהרמב"ם על
דברי עצמו. וראיה יש לי לפירוש זה ע"פ התפארת
ישראל שפירש במשנתנו כך ביכין, "וראשה פרוע: בפרוע
לגמרי, הוא דת משה, דהיינו דאורייתא, והכא מיירי
בפרוע קצת: אבל לפי כ"ז אין לפרש את הפסוק
כאסמכתא בעלמא אלא כאיסור דאורייתא והיינו
כשראשה פרוע לגמרי וכמו שפירשנו – שערות לא
מסודרים בקליעות וכדומה. אבל עדיין הקושיא עומדת –
למה לא מצינו שלוקין ע"ז, ומ"מ עדיין יש מקום לומר
שהוא אסמכתא אף בדעת הרמב"ם כי אין כל דת משה
מדאורייתא אלא גם יש דת משה באיסורים מדרבנן, וכמו
שכתב הרב המגיד על הל' אישות פכ"ד ה"ט(י"א),
"וביאר רבינו שכשאמרו מאכילתו שאינו מעושר כל שכן
שאר דברים האסורין שהרי המעשר בזמן הזה אינו אלא
מדבריהם כנזכר פרק ראשון מהלכות תרומות" עכ"ל
המגיד השייך לעניינינו. וא"כ ייתכן שהפסוק הוא
אסמכתא בעלמא והדין לא לצאת בראש פרוע הוא
מדרבנן. אבל עצ"ע למה אין כאן מכת מרדות ונתתי
תשובה אפשרית לקמן בפנים. ועדיין כ"ז בדוחק מאחר
שהרמב"ם כתב בזה"ל: "ואלו הן הדברים שאם עשת
אחד מהן עברה על דת משה--יוצאה בשוק ושיער ראשה
גלוי". ומ"מ מאחר שמצאתי דרך לפרש דברי הרמב"ם
שהוא לא סותר דבריו בפירוש המשניות ודברי המשנה
והגמרא, פירוש זה אינו מקבל או מרחקו. ולכן רק
כתבתי כל זה כהערה צדדית בלבד.

אפר על ראשה." ולמה לא יהיה ראייה לדבר
אא"כ היינו מפרשים שהפסוק מדבר אך ורק על
סתירת השער מקליעותיו. וכמעט אין לך ראייה
גדולה מזו.

מאחר שאין איסור דאורייתא כמו שהוכחנו,
נניח שיש איסור משום דת יהודית. התוצאה
המקסימלית היא שתצא בלא כתובתה (והוא
הדין גם אם היא עוברת על דת משה וכמו
שנראה לקמן). במשנה תורה הלכות אישות
פכ"ד מצינו: "טו [טז] עוברת על דת משה או
דת יהודית, וכן זו שעשת דבר מכוער--**אין כופין
את הבעל להוציא; אבל אם רצה להוציא,
יוציא.** אף על פי שלא הוציא, אין להן כתובה:
שהכתובה תקנת חכמים היא, כדי שלא תהיה
קלה בעיניו להוציאה, ולא הקפידו, אלא על
בנות ישראל הצנועות; אבל אלו הפרוצות, אין
להן תקנה זו, אלא תהיה קלה, וקלה להוציאה."
ובכסף משנה הביא מר"ן, "עוברת על דת וכו'
אין כופין הבעל להוציאה. אע"ג דהאי בעיא לא
איפשטא כתבו ה"ה והר"ן בשם הרשב"א
דאיפשיטא מההוא דבעל שמחל על קינויו."
ובשולחן ערוך אבהע"ז סימן קט"ו סעי' ד'
בהקטע השייך לנו כתב (ונביא עוד דברים
מסעיף זה לקמן), "בכל אחד מאלו תצא בלא
כתבה, אם יש עדים שהתירה בה תחלה ועברה
על התראתו. ואם אין עדים, תשבע שהוא
כדבריה. **ואם רצה לקים אותה אחר כך, אין
כופין אותו להוציאה, מכל מקום מצוה עליו
שיוציאנה.**" ובזה פסק כהשיטות (האשכנזיות)
שראו בזה מצוה אבל מ"מ לא חייבו את הבעל
להוציאה כלל. והב"ש בס"ק י"ט שם סיכם את

השיטות בשבילנו, "ואם רצה לקיים: הנה לדעת
הרא"ש והמ' והראב"ד לא אפשר אפשיטא
בסוטה אם יכול לקיימה וכיון דלא אפשר לא
כפינן ליה לגרשה ומ"מ מצוה הוא להוציא אותה
ולשיטות תוס' והרשב"א נפשט הבעי' דיכול
לקיימה ומ"מ ס"ל מצוה לגרש אותה כמ"ש במ'
אפילו לפי הבעי' דיכול לקיימה מ"מ מצוה
לגרשה מ"ה שפיר מה שפסקו דחר"ג לא שייך
בזה וכתב הרמב"ם שם פכ"ד אם לא הוציא
אותה אין לה כתובה כי היכ' שתהיה קלה בעיניו
להוציא אותה וכתב בח"מ אם היא נוהגת אח"כ
כבנות כשירים חייב לכתוב לה כתובה על
מנה:" וע"ע בחלקת מחוקק כאן בס"ק י"ז וי"ט,
ובסימן קי"ט ס"ק ד' על סעיף ד' בשו"ע. ומכל
זה ראינו שענין זה ניתן להבעל – מאחר שענין
זה נאמר לגבי הכתובה בסוגיא קשורה לדיני
כתובה בלבד, כל העניין הזה אינו אלא ענין
ביניהם בפרט לדעת הרמב"ם שלא ראה בה
מצוה לגרשה. ורשאי הבעל למחול על קינויו.
וא"כ כל העניין הזה הוא דבר שבין איש ואשתו.
ואף שכתבו רבים בעקבות הראב"ד שיש מצוה,
יש להכריע בזה בינו לבין הרמב"ם. כל זה הוא
מהסוגיא בסוטה כ"ה עמוד א'. ולא מצינו שם
שום לשון שאפילו מרמזת לנו אפילו במקצת
שיש מצוה לגרשה. והמציאו מצוה זאת מכוח
הסברא כיון דלא אפשר שם בין השיטות וכו'.
ויש להשיג על הראב"ד כדרכו מידה כנגד
מידה. וא"א מאחר שבהלכות סוטה והוא חמור
טפי מהעוברת על דת יהודית או אפילו דת
משה הסיקו (רמב"ם הל' סוטה פ"א ה"ו(ז),
ובטור ושו"ע אבן העזר סימן קע"ח סעי' י"ב,
והבאתי לשון השו"ע) ש"בעל שמחל על קנוי,

קדם סתירה, קנויו מחול וכאלו לא קנא לה. אבל לאחר סתירה, אין קנויו מחול. גרשה, הרי זה כאלו מחל לה; ואם החזירה, צריך לקנאת לה פעם אחרת:” ולא ראו בזה מצוה לגרשה, וכדומה לזה גם ברמב”ם הל’ ממרים פ”ז הי”א(ח) בד”ן בן סורר ומורר, וכולם למדנו מאותו סוגיא בסוטה כ”ה עמ’ א’, מקל וחומר יש לומר אם אין מצוה לגרשה או לא למחול להבן הסורר בעבירות חמורות טפי טפי מהעוברת על הדת, בפרט דת יהודית שאינה אלא מנהג, אין שום מצוה כלל לגרש העוברת על דת משה וכ”ש על דת יהודית. ואם רשאים הם לומר מצוה ע”פ הסברא, ע”פ הסברא א”א שמקל וחומר, אין שום מצוה כלל. וההלכה כראש המדברים בכל מקום. ומ”מ בין כך ובין כך ויהיה הדבר איך שיהיה אין בזה עונש אלא שהחכמים הורידו את המגן, כלומר התקנה, שעשו להגן על בנות ישראל שהוא כתובתה, ותו לא. ולפי כ”ז גם אפשר לומר ע”פ הסברא שמאחר שחז”ל נתנו ענין הזה ביד הבעל, לא היה מקום לקבוע עונש מלקות או מכת מרדות על העוברת, אף אם תמצא לומר שיש כאן איסור דאורייתא או דרבנן, עדיין הדבר ניתן ברשות הבעל בלבד. וכל זה בכלל היה לרווחא דמלתא מאחר שהיום אין בזה אפילו דת יהודית כפי שאוכיח בסמוך, אלא אפילו אם היה בזה דת יהודית, החכמים נתנו רשות גמורה להבעל למחול ע”ז ורק ביטלו את זכותה לקבל כתובתה ומי שלא הבין כן בסוגיא שלנו שעניינו רק יחסים כספיים שבין הבעל ואשתו, כלומר כתובתה ותו לא, לא הבין מפני שעייר דברים אחרים בסוגיא והרי זה אינו אלא פילפול

לעשות כן והוא מלשון בילבול כפי ששגור בפי חכמי הספרדים לומר על דברים כמו זה, ואין בזה אסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא. וברור שכל האיסור הזה הוא מצד כבוד בעלה, שאם תצא היא בראש גלוי במקום שאין דרכן של נשים בכך, פריצות זאת מביא בושה לבעלה, אבל היא עצמה מותרת לנוול את עצמה בעצם כמו שכבר כתב הרב היו”ם באוצר המכתבים עיי”ש.

ועכשיו נחזור לענין דת יהודית להוכיח שאין דבר זה היום, אף שכבר האריכו בזה הרב היו”ם והרב והשיב משה, כי יש לנו מה להוסיף גם כאן. מר”ן המחבר ומור”ם קבעו בשו”ע אבהע”ז סימן קט”ו סעי’ ד’, ”איזו היא דת יהודית, הוא מנהג הצניעות שנהגו בנות ישראל. ואלו הם הדברים שאם עשתה אחת מהם עברה על דת יהודית: יוצאת לשוק או למבוי מפלש או בחצר שהרבים בוקעים בו וראשה פרוע ואין עליה רדיד ככל הנשים, אף על פי ששערה מכסה במטפחת” עכ”ל השייך לעניינינו. מזה ראינו שמר”ן חייב – משום דת יהודית – את האשה שיוצאת **אפילו במטפחת בלא רדיד** כעוברת על דת יהודית ואין לה כתובתה. ומזה שמור”ם לא העיר, י”ל שהסכים לדבריו. ויש להקשות איך הסכים מור”ם לזה בלי תגובה, שהרי האשכנזים לא נהגו שנשותיהם תצאו ברדיד, אלא מפני המילים החשובים ביותר – **ככל הנשים**. וע”ז סמך מור”ם ולא היה לו צורך להעיר כי בזה קבע המחבר באופן ברור ובלי ספק שהכל תלוי במעשה נשים, כלומר, מנהג הנשים דווקא. ואם

הדבר תלוי במנהג בנות ישראל, דברי מהר"ם
 ן' אלאשקר עומדים במקומם ולכן הביא אותם
 להלכה הכף החיים על או"ח סימן ע"ה ס"ק י"ז,
 שכתב בשם הבן איש חי שהנשים של ערי
 אירופא שדרך תמיד לילך פרועי ראש מותר
 לקרות כנגדן כיון שכל הנשים דרכן בכך. ולשון
 הבא"ח בשנה א' פרשת בא אות י"ב הוא:
 "שער של אשה שדרכה לכסותו ערוה היא,
 ואסור לקרות ולהתפלל ולברך כנגדו ואפילו
 בשער אשתו, ואין חלוק בזה בין אשה כעורה
 וזקנה וכיוצא, אבל בתולות שדרך לילך פרועות
 ראש, וכן שערות של נשים שרגילין לצאת חוץ
 לצמתן בקצת ארצות מותר לקרות כנגדן כיון
 שדרך בכך ורגילין בהם, וכן נשים שדרך
 לעשות שער ראשם קליעות משתלשלין
 לאחוריהם כיון שדרך בכך מותר לקרות כנגדן,
 ובספרי הקטן מקבציאל העלתי דהנשים בערי
 אירופא שדרך לילך תמיד פרועי ראש מותר
 לקרות כנגדן, כיון דכל הנשים דרכן בכך" וברור
 שכל זה הוא ממהר"ם ן' אלאשקר, או שלפחות
 הסברות שוות. ואף שכתבתי לעיל שאין עניין
 ערוה לקריאת שמע שייך לעניינינו, מכל מקום
 אחרי שהוכחנו שאין חיוב דרבנן או דאורייתא
 לנשים לכסות ראשיהן, יש רק עניין של צניעות
 שהוא הוא אותו עניין ממש של דת יהודית
 שהיא מנהג הצניעות של בנות ישראל. ואם
 תמצא לומר שדת יהודית אינה תלויה בזמן
 ומקום, היה על כל בנות ישראל – גם אלה שלא
 התחתנו עדיין – לא רק לכסות את ראשיהם
 אלא לכסות ראשיהם עם רדיד ג"כ כמו שהיה
 בזמן התלמוד, וכמו שהיה במדינות
 הישמעאלים, וכמו שפסק המחבר באבהע"ז

סימן כ"א שאף פנויות חייבות לא ללכת בשוק
 בפריעת ראש שהוא מסביר כאן בסימן קט"ו
 שזאת אומרת בלי רדיד. ואף שהתירו
 האשכנזים פנויות שהן בתולות שלא התחתנו
 מעולם ללכת בפריעת ראש, מ"מ אם יש חיוב
 מצד צניעות או דת יהודית אין שום סברא לחלק
 בין צניעות לפנויות לצניעות לנשואות. וגם
 בקריאת שמע לא חלקו. ולא חלקו חז"ל בשום
 מקום אחר. אלא מזה למדנו שאף האשכנזים
 חייבים לקבל שהם מקבלים שעניין זה תלוי
 בזמן ומקום והמנהגים משתנים. ועצם העובדא
 שהיום הנשים שמכסות ראשיהן עושות כן רק
 במטפחת (למרות מש"כ מר"ן בסימן קט"ו לגבי
 זה) או בפאה ואפילו ברה"ר מהווה עוד ראייה
 מופתית בשבילנו. ועוד ראייה, למיטב ידיעתי
 לא מצאנו בשום מקור היסטורי או הלכתי
 שכתבו רבותינו שהבתולות עוברות בזמן
 שהתחילו לגלות ראשן לא האשכנזיות ואח"כ
 לא הספרדיות ואח"כ לא התימניות (מאחר
 שבזמן חז"ל כולן היו מכסות את ראשן, כפי
 מש"כ בפירוש בנדרים דף ל' עמ' ב', "אנשים
 זימנין דמיכסו רישיהו וזימנין דמגלו רישיהו
 אבל נשים **לעולם** מיכסו וקטנים לעולם מיגלו"
 ולא חילקו בין נשואות לבתולות אלא **לעולם**
 הנשים מיכסו, ובאיזה זמן הפסיקו לעשות את
 זה והמנהג השתנה) ולא כתבו שלא היו
 רשאיות לנהוג כן, אלא כנראה קבלו בסתם
 שאין בזה שום איסור, ולא קראו אותם פרוצות
 או עוברות על הדת חס ושלום ובר מין.

ורוב הנשים בנות ישראל היום ברוב מקומות
 בפרט בחו"ל ואפילו הדתיות הולכות בראש

מגולה. ואפילו נשי רבנים גדולים ומוכרים. ובאמת קיומם של הלכה לא שייך בכלל בעניין זה ואפשר למנות אף החילוניות כשבדקים וחוקרים מה הרוב עושים, מאחר שהרבה החילונים מתחתנים כדת משה וישראל ואולי אפילו רובם, ויש להן כתובות, ולכן גם הם במניין לענין זה ולא נאמר שלא הנחנו בת לאברהם אבינו שיושבת תחת בעלה עם כתובתה, כלשון סוגייתנו. ואף אם אין הרוב נוהגות לכסות ראשן, אי אפשר לומר שהמנהג לכסות הוא מנהג שנהגו בנות ישראל בצניעות (דת יהודית) מפני ב' סיבות. הא', אם זה מנהג חלק גדול ולא יותר, איך נוכל לומר על זה שהוא "מנהג בנות ישראל" בסתם כשהוא מנהג רק חלק מהן? והב', אין מנהג (בנות) ישראל בזה, מאחר שנתרבו המנהגות – זאת חובשת פאה, וזאת מטפחת, ואפילו בתוכם, יש שהצריכו פאה וכובע ויש שלא, יש שהצריכו פאה קצרה ויש שלא הקפידו, ובמטפחת יש שהצריכו לכסות כמעט הכל ויש שלא הקפידו על כמה אצבעות מגולות או יותר אפילו, ויש שהצריכו לנשותיהן לגלח כל שערות ראשן וגם לשים מטפחת. וא"כ איך נוכל לקבוע שיש כזה מנהג (בנות) ישראל? אלא כולן אגודות אגודות הן. לפיכך אין דת יהודית בזה היום כי אין מנהג או מפני שהחילוניות הן הרוב או אולי אפילו הדתיות שאינן מכסות הן הרוב בתוך הדתיים ואני מכיר הרבה מסוג זה, או מפני שאולי לא צריך רוב בכלל, או מפני הטעמים האחרים שהעליתי. ולכן, אפשר לסמוך על דברי הרב היו"ם והרב והשיב משה זכרונם לברכה להתיר לנשים נשואות ופנויות ללכת בגלוי ראש במקום

שאין מנהג אצל רוב בנות ישראל לכסות ראשן. ואין הבעל יכול לגרשה בלא כתובתה לא רק מפני שאין עכשיו דת יהודית, אלא גם מפני שהיוצאת בראש גלוי לא מביא לו שום בושה, והיא אינה פושעת נגדו וכבודו בזה, וכפי שיוצא ממשמעות מכתבו של הרב היו"ם באוצר המכתבים. ומאחר שהתלמוד שלנו הוא של כל עם ישראל מורשה קהילת יעקב, ו"כל הפוסקים הן של כל ישראל" (וכמו שכתב הראשל"צ הרב משפטי עוזיאל ז"ל בכרך ט' מתשובותיו), יכולות האשכנזיות והספרדיות והתימניות יחד שבטי ישראל לסמוך על דברי עמודי עולם אלו הנבנים ע"פ דברי חז"ל, וגם דברינו כאן. ולהעיר, שתשובת מהר"ם נ' אלאשקר היה לאשכנזים. והזהירו לנו חכמינו ז"ל ע"פ התורה שלא יעשה ישראל אגודות אגודות ויהיה נראה הדבר לעיני כל שיש לנו שני תורות ח"ו. וע"ע הקדמת מר"ן המחבר לב"י.

ולהטענים שרוב הפוסקים לא נקטו כן, כבר האריך הרב דוד שלוש ז"ל בזה בשו"ת חמדה גנוזה ח"א שאלה כ"ג אותיות א – ט ועד בכלל, בענין יחיד ורבים הלכה כרבים, וביסס רוב דבריו על דברי הרב חקרי לב בכמה מקומות, וכתב וזה תמצית דבריו, שהלכה כרבים בכל מחלוקת שבביהמ"ד או בבית הדין, וכשנמנו וגמרו בטלה דעת היחיד, אבל כשלא נמנו וגמרו רשאי היחיד לנהוג כדעתו. עכת"ד. ואני אומר שמימי חתימת התלמוד לא היו רוב ישראל במקום אחד שנוכל לומר שיש בית המדרש כבית מדרשו של רב אשי כדי לחייב את כל עם ישראל כולו, וכמו שכתב הרמב"ם בהקדמתו

למשנה תורה. וכבר העניק לנו הרמב"ם כלל גדול וחשוב בהלכות ממרים פרק א' הלכה ט'(ד-ה'), "משבטל בית דין הגדול, רבתה מחלוקת בישראל: זה מטמא ונותן טעם לדבריו, וזה מטהר ונותן טעם לדבריו; זה אוסר, וזה מתיר. [ה] שני חכמים או שני בתי דינין שנחלקו שלא בזמן הסנהדרין, אם עד שלא הגיע הדבר להן--בין בזמן אחד, בין בזה אחר זה--אחד מטמא ואחד מטהר, אחד אוסר ואחד מתיר: אם אין אתה יודע להיכן הדין נוטה--בשל תורה, הלוך אחר המחמיר; ובשל דברי סופרים, הלוך אחר המקל." וכאן הראו לנו שלושה עמודי עולם היכן הדין נוטה, ולנו יודעים ויודעים מבינים ומבינים להיכן הדין נוטה, ואף אני לא באתי אלא לחזק נטייה זאת לפי שפלות שכלי. ומכל מקום, הטוענים יטענו והמלעיגים ילעגו כי דבר ה' זו הלכה בזו. ואל יבוש מפני המלעיגים. ואין לנו אלא להישען על דברי התלמוד שהוא הלכה למעשה, ועל דברי התלמוד והמשנה והספרי וכו' ביססנו את דברינו וכל הקוראים יעידו כן. ועל כן לא נאמר אחרי רבים להטות (לרע) נגד דינא דגמרא.

וראיתי לנכון להעיר על מש"כ הצמח צדק (האחרון) ז"ל בחידושיו על הש"ס ברכות כ"ד עמ' א' שניסה להשיג על דברי מהר"ם ו' אלאשקר ברעש גדול. ואף שאין עניין בהשגות סתם לשם השגה, יש להעיר כאן מפני ב' טעמים: הא' מפני שכבר העלה דעתו ע"י תלמיד חכמים נגד עמדותי ומה שכתבתי על סמך מהר"ם ו' אלאשקר ועכשיו יש לי הזדמנות להשיב, והב' מפני שהצ"צ הרעיש רעש גדול

נגד מהר"ם אלאשקר כאילו מהר"ם כתב נגד דברים ברורים בחז"ל וזה אינו ויש להגן עליו ובעדו ובעד פרי עטו בס"ד. והתורה נתנה רשות לתלמיד לשאול אפי' על דברי רבו בכל מקום וכ"ש על מי שאינו רבו, ואף שאני עפר ואפר מתחת לרגליו של הצ"צ מ"מ ובמחילת מעכ"ת דווקא האמת מארץ תצמח שהוא מקום העפר ואפר. לא אענה על כל דבריו אלא על מה ששייך לעניינינו בתשובה זאת (אף שיש עוד קושיות על קושיותיו נגד מהר"ם ו' אלאשקר, אין כאן המקום להאריך באמת כי אין זה מוסיף שום דבר לתשובתנו זאת, וזה למרות שתכלית שנהא שנאתי מה שנהגו כמה מפוסקי דורנו לכתוב "אכמ"ל" איפה שהעלו שיטה כדי לדחותה ורק מצד עצלותם אומרים כדרך אגב ש"אין הלכה כמותם ואכמ"ל" וכיוצא בזה, ואני שואל עליהם תמיד א"כ איפה יש המקום להאריך אם לא במקום שמביאים אותם כדי לשלול אותם. וע"ז אמרו חכמת סופרים תסרח, כי שוללים אותם בסתם בלי לכבד אותם כבוד תלמידי חכמים בהשגות של ממש במלחמתה של תורה, ויש למחות על זה. וכ"ז כתבתי משום הצער, והמקום יכפר על עוונותינו). והשייך לעניינינו הוא מש"כ הצמח צדק שם באות ד' ש"זה ודאי אינו דאם רק במנהגא תליא מלתא לא שייך על זה לומר שיער באשה ערוה. ועוד הא מהר"ם אלאשקר ר"ל שאפילו בזמן הבית נהגו כן עיין עליו מראיתו מבת צידעא. ואיך על מנהג שנהגו כן בזמן הבית יאמר המשנה והגמרא ע"ז שזהו שער באשה ערוה. א"ו המשנה והגמ' ס"ל דמדינא זהו שער באשה ערוה בכל מקום. ואיך שייך בזה מנהג

כלל. והאם נאמר שאם ירצו לנהוג הנשים לילך בימי הקיץ בשוק מגולה. נאמר שאין בזה משום שוק באשה ערוה שהרי נהגו כן, ישתקע הדבר ולא יאמר. דכיון שהוא ערוה לא מהני מנהג. ועיי"ש המשך דבריו. ותמהתי תמיהה גדולה על דבריו איך נעלם מעיני האי גברא רבא דברי המשנה בכתובות שהיוצאת בראש פרוע עוברת על דת יהודית כשכולם הסכימו פה אחד שדת יהודית היא **מנהג הצניעות שנהגו בנות ישראל למרות שחז"ל קבעו ששער באשה ערוה!** ואף הרמב"ם בהלכות אישות פכ"ד הגדיר דת יהודית בזה"ל, "ואיזו היא דת יהודית, הוא מנהג הצניעות שנהגו בנות ישראל" וממה שהמשיך שם (והביא מר"ן דבריו בשו"ע שציטטנו לעיל), "יוצאה לשוק או למבוי מפולש, וראשה פרוע ואין עליה רדיד כשאר הנשים, אף על פי ששיערה מכוסה במטפחת" ראינו שלכסות את השערות היוצאות מחוץ לצמתן אינו אלא רק מנהג הצניעות שנהגו בנות ישראל בדיוק כמו שכתב מהר"ם נ' אלאשקר, והרעיש הצ"צ נגדו שם דוקא בעניין זה של השערות מחוץ לצמתן עיי"ש. וכן דעת רש"י שכבר הבאנו לעיל שדת יהודית היא מנהג דוקא. ועוד כהנה רבות. וגם להרמב"ם שפסק ש"ואפילו לשמוע קול הערוה, או לראות שיערה אסור." באיסורי ביאה פכ"א, אין בזה איסור לנשים לעשות את הדברים האלו אלא רק להאיש לשמוע ולראות, וגם על זה שייך לומר שהוא לפי הזמן והמקום וכמו שפירשו הרבה על הסוגיא בברכות כ"ד. וכבר הערנו לעיל שלדעת הרי"ף ואולי י"ל לדעת הרמב"ם אין בהסוגיא בברכות כ"ד הלכה בכלל שנוכל

לומר שאין מנהג שייך נגד דין מפורש בחז"ל, ואם הסוגיא להלכה ולא כדעת הרי"ף, ההלכה היא ע"פ רוב הראשונים האחרים רק לגבי קריאת שמע דווקא שכל הנאמר שם הוא רק בהקשר לזה, ואף לבעלה אסור לקרות! ועוד, לא זכיתי להבין קושיותיו "המשנה והגמ' ס"ל דמדינא זהו שער באשה ערוה בכל מקום" שהרי רוב המפרשים שם כמו הרא"ש בפסקי הרא"ש שם סימן ל"ז (שכתב "ודבר שרגיל להיות מכוסה באשה" שזה **בודאי** תלוי במנהג, וגם "שער באשה ערוה בנשים שדרכן לכסות שערן אבל בתולות **שדרכן לילך** פרועות מותר לקרות כנגדן" וג"ז **בודאי** תלוי במנהג) והריטב"א והרשב"א והמאירי והשיטה מקובצת ועוד רבים כתבו שכ"ז תלוי בהרהור דווקא וזה סובייקטיבי ואישי עוד יותר ממנהג מקום, ומ"מ אף אחד שם לא דחה את זה משום אותו סברא שסבר הצ"צ שהוא הדין בכל מקום! והאם נאמר גם עליהם שפסקו דין זה נגד המשנה והגמרא, כמש"כ הצ"צ נגד מהר"ם נ' אלאשקר?! ומש"כ, "והאם נאמר שאם ירצו לנהוג הנשים לילך בימי הקיץ בשוק מגולה. נאמר שאין בזה משום שוק באשה ערוה שהרי נהגו כן", אכן אין הכי נמי נאמר זה וברעש גדול כי זאת ההלכה, אם אכן נהגו כן, והיום נהגו כן בנות ישראל כשרות ואפילו הדתיות שומרי הלכה בכל דקדוקיה כפי הבנתם והוראת רביהן או בעליהן. ולדעת הצ"צ היה מוטל עלינו למחות מחאה גדולה נגד הפנויות שלא מכסות ראשן שהרי שער באשה ערוה בכל מקום לדעתו ואין זה תלוי במנהג וזה ודאי אינו מטעמים שכבר העלינו. ואף ממשיכי דרכו לא

עושים כן, ואין להקשות אל"י ממה שהמשיך
הצ"צ שם בענין כיסוי ראש לנשים במטפחת או
בפאה, כי את"ל שהוא סובר שאין צורך לרדיד
או לכיסוי ראש לבתולות פנויות, הרי הוא חולק
על עצמו. ודי לנו בזה אף שיש לנו עוד מה
לכתוב, כי כבר הוכחנו את שלנו.

קרוב לודאי יהיה מי שיטעון שהזהר הקפיד על
האשה שלא לגלות אפילו שער אחת, וכבר כתב
ע"ז הרב מהר"מ ן' אלאשקר שי"ל שזה נאמר
רק בקריאת שמע, "ואם יש דבר אחר אנו
אתלמודא ואמנהגא סמכין". ויודה בזה גם
מריבו הצמח צדק שכתב בשו"ת צמח צדק, אכן
העזר סימן נ"ה אות ט', "וגם אין להביא ראיה
כל כך מהזהר נגד לישנא דגמרא ועיין תשובת
מ"ב ס"י ס"ב". עיי"ש. וזה גם דעת זקנו בשולחן
ערוך הרב אורח חיים סימן כ"ה סעיף כ"ח,
וז"ל, "כל דבר שבעלי הקבלה והזהר חולקים
עם הגמרא, או הפוסקים הנמשכים אחר
הגמרא, הלך אחר הגמרא או הפוסקים
הנמשכים אחריה. ומכל מקום אם בעלי הקבלה
מחמירים, יש להחמיר גם כן; אבל אין אנו
יכולים לכופ את הציבור להחמיר. וכן כל דבר
שלא הוזכר כלל בגמרא ופוסקים, **אע"פ שנזכר
בקבלה, אין אנו יכולים לכופ את הציבור
לנהוג כן**" וידוע שכן דעת הגר"ע יוסף והביא
ראיות מרוב מנין ובנין חכמי ישראל שחקרו
בנושא. ואני אומר עוד טעם לדבר שאף את"ל
שדברי הזהר הם הם המעשה מרכבה ומעשה
בראשית שעליהם דברו חז"ל, לא מצינו בשום
מקום שפסקו מהם, אלא הנסתרות ליי"י אלהינו
והנגלות לנו ולבנינו. וזה מוכח ממה שאמרו, אין

דורשין וכו' ואם כן, איך נקבע הלכה על דבר
שלא דרשו ברבים שהרי לא נוכל לומר שנמנו
וגמרו בדבר זה, והתורה אמרה אחרי רבים
להטות כלומר בדברים הנאמרים ברבים ולא
בדברים הנאמרים רק בסתר וזה ברור. ויש לי
עוד הרבה ראיות שכתבי במקום אחר, ועתיד
אני לפרסם בעזרת הבורא ית'. ולכן, אסור
לבעל להקפיד על אשתו ולכופ אותה להחמיר
ולנהוג כדעת הזהר וחכמי הקבלה, וכמו שכתב
השו"ע הרב ז"ל. ולא זו בלבד אלא מי שעושה
כן, בין משום חכמת הקבלה ובין משום שרצה
להטיל כל מיני חומרות עליה, הוא רשע מרושע
שהרי נאמר בתורה ואהבת לרעך כמוך, ועל
אחת כמה וכמה באשתו וצוו חכמינו ז"ל שיהיה
אדם מכבד את אשתו יתר מגופו ואוהבה כגופו,
והביא הרמב"ם את זה להלכה בהלכות אישות
פרק ט"ו וכתב שם "ולא יטיל עליה אימה
יתירה", וי"ל מאחר שהאשה עלולה לחשוב
שהיא חייבת בכך, אם תצא שער א' מתחת
לכיסוי שלה, זה יגרום לה עגמת נפש רב בלא
כל צורך. ולא רק זה אלא הבעל הזה רשע הוא
שהרי הוא הוציא לעז על הרבה או אפילו רוב
נשות ישראל שלא הקפידו לא לגלות אפילו
שער א', וכפי שהעיד מהר"ם ן' אלאשקר
בתשובתו על נשות אירופא ואדם גדול היה
ובודאי כשר לעדות היה. וכן העידו רבים על
הנשים שלא הקפידו על השערות שיצאו מחוץ
לצמתן. ובדבר ברור כשמש כזה אין צורך
להאריך. ועוד, הרשע הזה טועה בטעות אדם
הראשון ע"ה ממש שאף הוא החמיר על אשתו,
על חוה לא לגעת בעץ הדעת, ואמרו חכמינו
ע"ז שכל המוסיף גורע והוא הדין כאן ממש.

ועוד, יש בו ברשע זה כעין אפיקורסות או מינות שהרי בשדי חמד (כללים, מערכת ח' כלל פ"ח) כתב, "מי שרוצה להחמיר לנהוג איסור בדבר שלא מצינו שהחמירו האמוראים, כגון מה שנתבטל בס' או בכלי שני, הוי כמו אפיקורסות ויצא שכרו בהפסדו דלא כמו שכתב האיסור והיתר סוף כלל ז"ן. כן כתב הרב סלת למנחה (כלל ע"ו דין ח') בשם תורת האשם. והביא דבריו הרב פתחי תשובה ביו"ד (סו"ס קט"ז)". ובפתחי תשובה שם כתוב כעין מינות. ובשו"ת רדב"ז החדשות סימן קס"ג כתב דאין לחדש חומרות על ישראל והלואי שישמרו מה שמוטל עליהם והביא זה הרב פתחי תשובה ביו"ד סימן קפ"ד ס"ק ה'. ולא ייתכן שנאמר עליו על הרשע הזה שיש לו על מי לסמוך מן הפוסקים המחמירים, כי בודאי לא התירו לו להטיל אימתו על בת זוגו ולכופה להחמיר, והרשות נתנה בידה. ואם הבעל לא יסכים, עליו לגרשה.

כלל גדול ירשו לנו חכמינו ז"ל שכוחא דהיתרא עדיף (תלמוד בבלי, מסכת ברכות, דף ס', ע"א; עירובין, דף ע"ב, ע"ב; יום טוב, דף ב', ע"ב; גיטין, דף מ"א, ע"ב וע"ד, ע"ב; קידושין, דף ס', ע"ב; חולין, דף נ"ח, ע"א; נדה, דף נ"ט, ע"ב). וכן אמר רבי ישמעאל, אלעזר בן עזריה, עליך ראייה ללמד, שאתה מחמיר, שכל המחמיר, עליו ראייה ללמד (משנה מסכת ידים פ"ד ה"ג), ושם פירש התפארת ישראל שאפילו בדין דאורייתא על המחמיר להביא ראייה שלא מצינו שהמקרא בא להתיר, אלא לאסור, עיי"ש דבריו. ותן לנשים את רצונם כי כבר רצה האלהים את מעשיהם. כי אינם מתכוונות

לפריצות או לזנות בר מינן, אלא שעטרותיהן תהיו על ראשיהן, והשערות הם העטרה שהעניק הקב"ה בורא עולם בכבודו ובעצמו לנשים דווקא, וכמו שהעיד החכם מכל אדם שלמה המלך, באמרו שערך כעדר העזים שגלשו מן הגלעד. ויש לזכור שכל עניין הקשור לשערות האשה נוגע הוא לה בלבה וברגשותיה עמוק עמוק ולא לגברים שאינם יכולים להבין את זה כלל (ורואים כן הרבה בתשובות הרבה מן המחמירים, והתירו לעצמן לבזותן כפרוצות ומודרניות וחילוניות ועוד ועוד ר"ל!), כי בשערותיה אישיותה, ועלינו להגיש לכל הנושא הזה בזהירות ואהדה והכרה לרגשותיה. ואף אם סבור לך דברי המחמירים יותר, יש להניח לה כי כך מצינו באברהם אבינו ע"ה שלא היה נראה לו מה שרצתה שרה, והקב"ה ציווה לו כל אשר תאמר אליך שרה שמע בקלה, ובלבד שיהיה פתח לזה בהלכה והעלינו עוד כמה פתחים על פתחי החכמים המתירים הנ"ל. והאשה אשר תצא בראש גלוי בסמכות גדולי עולם אלו דע שאין לה שום חסרון ביראת יי' שלה, שהרי לא עשתה כן אלא משום שההלכה התירה לה. ואין לחשוד בנשים כשרות אלו, בפרט כשהן מתנהגות ע"פ ההלכה בשאר ענייני חייהם, ובצניעות הנדרשת ע"פ ההלכה באמת. ועוד, עצם העובדה ששאל השואל לרב היו"ם על הרבה נשי שוחטים ובודקים ואף דיינים שלא מכסות ראשיהן, ובעליהן המוחזקים בכשרות וביראת אלהים (שסומכים עליהם ועל כשרותם שאר העם!) ולא ראו אנשים כשרים אלו לנכון לגרשם מהווה ראייה שנשותיהן יראות אלהים. וידוע שנשי לא מעט גדולי ישראל הלכו

בראש גלוי, אבל לא אפרטם כאן כי דבר זה
יביא רק לביזוי תלמידי חכמים ורכילות ע"י כת
המלעיגים. ולסיים נביא כאן גם את דברי הרב
היו"ם, "ואם כן עתה שכל בנות ישראל הסכימה
דעת ... שאין להן בגלוי הראש שום נוול,
ואדרבה גלוי שערן הוא הודן והדרן ויופיין
ותפארתן ובגלוי שיערה מתגאה האשה לפני
בעלה ובועלה, אם כן נעקר האסור מעיקרו
ונעשה היתר". ואני אומר שאין ניוול לא רק לה
אלא גם לבעלה אין. ואם יגרשה יתן כתובתה
עם תוספת והכל וכמו שכתב הגר"ע יוסף ז"ל
(שו"ת יביע אומר ח"ד יורה דעה סימן א'). ותן
לחכם ויחכם עוד, כי אינני אלא תלמיד.

אחתום דבריי בתפילה לאלוהי
אשאל לצורי יהיה בעזרי
כי זרים קמו עלי ועריצים בקשו נפשי
ישיב הרע לשררי באמתך הצמיתם
כי מכל צרה הצילני

הצב"י **רחמיאל עזרא טרביץ** ס"ט
ה' אדר, שנת אליך זעקו ונמלטו בך בטחו ולא בושו
לפ"ק

והצטרפו עלי בזה בעזרת מי שחלק מחכמתו
ליראיו,

נאום הרב _____

נאום הרב _____

נאום הרב _____